

Alstublieft niet de kever!

Nussbaum, Diamond en Nabokov over de morele relevantie van literatuur

Inhoudsopgave

0. Inleiding.....	3
1. Martha Nussbaum over de relevantie van literatuur voor morele sensibiteit.....	4
1.1 Een aristotelisch raamwerk	
1.2 De aristotelische methode: sense of life	
1.3 De aristotelische conceptie: incommensurabiliteit, particulariteit en emotie	
1.3.1 De incommensurabiliteit van waardevolle dingen	
1.3.2 De prioriteit van het particuliere	
1.3.3 Het belang van emotie	
2. Kritiek op Martha Nussbaum.....	12
2.1 Martha Nussbaums harmonische opvatting	
2.1.1 De bildungsroman	
2.1.2 Ontwrichting naast harmonie	
2.2 Nussbaums problematische notie van sense of life	
2.2.1 Twee lezersfallacies	
2.2.2 Diamonds ‘ <i>exposure</i> ’	
3. Nabokov als alternatief.....	20
3.1 De nussbaumiaanse versus nabokoviaanse lezer	
3.2 De inherente moraliteit van onbevangen kunst	
4. Conclusie.....	23

After all we should always bear in mind that literature is not a pattern of ideas but a pattern of images. Ideas do not matter much in comparison to a book's imagery and magic. What interests us here is not what Lyovin thought (as he watched a bug creep up a blade of grass) ... but that little bug that expresses so neatly the turn, the switch, the gesture of thought.¹

- Vladimir Nabokov, *Lectures on Russian Literature*

Nabokov zei dat een goede lezer niet leest met het hoofd of hart, maar met zijn wervelkolom: “It is there that occurs the telltale tingle even though we must keep a little aloof, a little detached when reading”.² Een gek idee misschien, maar treffend omdat het een uitdrukking is van de bijzondere activiteit die het lezen van literatuur is. Het gaat om een intense verwikkeling van hart en hoofd, die zelf echter iets lijkt te vormen dat boven beide uitstijgt. Als moraalfilosofie dan spreekt over de waarde van literatuur, is de literatuurlijfhebber maar beter op zijn hoede. Voor je het weet, beland je immers in een betoog waarin een boek gereduceerd wordt tot moreel kompas, literatuur verwordt tot oefening in morele argumentatie of illustratie van algemeen geldende wetten. Het is met die reductie, maar ook met de angst om ethiek en literatuur te verknopen, waarmee Martha Nussbaum definitief komaf wil maken. In de onlosmakelijke verbondenheid van stijl en inhoud ziet ze een mogelijkheid om literatuur als onherleidbare bron van morele ontwikkeling te grondvesten. In haar bundeling essays *Love's Knowledge* verkent ze de relatie tussen ethiek en literatuur. In een eerste deel van deze paper tracht ik haar inzichten uit die essays te systematiseren, om dan in een volgende stap de kritiek te leveren dat ze de esthetische eigenheid van het boek, ondanks nobele bedoelingen, niet genoeg recht doet, en dat daardoor ook de mogelijke morele waarde vertroebelt.

Mijn kritiek richt zich meer bepaald op Nussbaums houding ten opzichte van de morele waarde van literatuur die ik als te smal en te direct ervaar. Enerzijds komt Nussbaum via een eenzijdige focus op de bildungsroman uit bij een te harmonische literaire en morele theorie. Het denken van Cora Diamond dient hier als leidraad om de kritiek te formuleren. Door anderzijds de morele waarde grotendeels in de overdracht van een sense of life te situeren, kan de werking van literatuur niet ten volle gedacht worden. In een derde, korter deel ten slotte tracht ik een alternatief te formuleren, vertrekkend van een nabokoviaanse leeshouding. De focus verschuift daar van auteur naar werk en van moreel zoeken naar

¹ Vladimir Nabokov, “Leo Tolstoy: Anna Karenin,” in *Lectures on Russian Literature*, ed. Fredson Bowers (New York: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1981), 166.

² Vladimir Nabokov, “Good readers and good writers,” in *Lectures on Literature*, ed. Fredson Bowers (New York: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1980), 6.

esthetische *exposure*. Alleen door de autonomie van het literaire werk te bewaren, kan een mogelijke impact op morele sensibiliteit rijk genoeg gedacht worden.

Waar deel één vooral inzoomt op het *wat* van Nussbaums denken – haar notie van morele sensibiliteit uitgewerkt via de aristotelische grondconcepten – focus ik in deel twee op het *hoe* van haar denken: de manier waarop we via literatuur uitkomen bij deze morele sensibiliteit. Het is vooral op het vlak van dat *hoe* dat mijn kritiek zich richt. Met name in haar close reading passages komt een bepaald reductionisme aan de oppervlakte.

1. MARTHA NUSSBAUM OVER DE RELEVANTIE VAN LITERATUUR VOOR MORELE SENSIBILITEIT

De hoofdclaim van *Love's Knowledge* bestaat erin dat literatuur moreel relevant is op een manier waarop filosofie als academische discipline dat niet kan zijn. Specifieker: “certain truths about human life can only be fittingly and accurately stated in the language and forms characteristic of the narrative artist”.³ In haar essays beargumenteert Nussbaum deze stelling vanuit de idee dat er voor een waar ethisch inzicht of een morele sensibiliteit – waarheden worden in dat geval breder geïnterpreteerd dan louter de expressie van rationele overtuigingen – meer vereist is dan een intellectueel inzicht. Vermogens als emotionaliteit, verbeelding en perceptie zijn cruciaal. Omdat literatuur in haar structuur het belang van deze vermogens duidelijk maakt en lezen leidt tot een ontwikkeling ervan, wordt literatuur een essentieel onderdeel van de ontwikkeling van een morele sensibiliteit.

1.1 Een aristotelisch raamwerk

De grote rol die Nussbaum toedicht aan vermogens als verbeelding en perceptie is te linken aan het aristotelisch raamwerk waarbinnen ze schrijft. Haar ethiek is gebouwd op een aristotelische ethiek en de rol die literatuur kan spelen, hangt sterk samen met de ontwikkeling van vermogens die samenhangen met deze specifieke ethische theorie. De vraag rijst wat gedaan met ethische theorieën die zich niet in die bijzondere vermogens kunnen vinden. Spreekt Nussbaum enkel over een grondvesting van de waarde van literatuur met betrekking tot een aristotelische ethiek of gaat het breder over de morele relevantie van literatuur in het

³ Martha Nussbaum, “Form and content, Philosophy and Literature,” in *Love's Knowledge* (New York: Oxford University Press, 1990), 5.

algemeen? Nussbaum claimt in haar essays beide te doen. Ze vertrekt hiervoor van het onderscheid tussen een aristotelische methode en een aristotelische conceptie.

De aristotelische methode definieert ze als een algemene houding van pluralistisch en open denken. Ze wordt gekenmerkt door brede grondwaarden als inclusiviteit en respect. Het gaat om een houding, niet om een theorie. De aristotelische conceptie is dan een ethische opvatting die haar kernwaarden vindt in die methode. Ze gaat dus niet enkel uit van openheid – die gedeeld kan worden door verschillende en uiteenlopende ethische theorieën – maar brengt die als centrale waarde naar voren in opvattingen over morele visie en besluitvorming.⁴ Zo is het mogelijk dat een kantiaan vertrekt van de brede aristotelische conceptie, maar in de ethische visie die hij naar voren schuift, aanklopt bij andere dan de aristotelische basiswaarden. Een ethisch expert is bij Nussbaum de aristotelisch praktische wijze, die tot de meest open blik is gekomen, het goede in een breed aantal schakeringen doorgrondt en tegelijk de mogelijkheid van het nieuwe en onvatbare in rekening brengt en deel maakt van zijn ethische houding.

Literatuur speelt dan een rol op twee vlakken: enerzijds opent het onze blik en brengt ons zo bij een aristotelische methode, die uitgaat van gedeelde basiswaarden als respect en inclusiviteit. Anderzijds is er de aristotelische conceptie, of het geheel van concepties, zoals Nussbaum het liever noemt, die de basiswaarden van de methode doortrekken tot meer gearticuleerde ethische grondconcepten. Aristotelische kernelementen als het belang van ervaring en de rol van het particuliere treden hier op de voorgrond als essentieel voor een juiste morele sensibiliteit. Nussbaum ziet ook hier een beslissende rol voor literatuur weggelegd: om deze conceptie ten volle tot uitdrukking te brengen, zijn vormen en structuren inherent aan literatuur vereist. In wat volgt tracht ik Nussbaums denken te schematiseren op basis van deze twee luiken.

1.2 De aristotelische methode: sense of life

Een eerste manier om naar de ethische relevantie van literatuur te kijken, is een focus op de aristotelische houding die het lezen van romans voortbrengt. Via literatuur komen we tot een pluralistische en respectvolle houding die niet halsstarrig vasthoudt aan de eigen waarden en argumenten, maar daarentegen gekenmerkt wordt door een fundamentele flexibiliteit. Martha Nussbaum ziet de waarde van literatuur op dit vlak in eerste instantie in de overdracht van

⁴ Ibid., 27.

verschillende senses of life. De notie van sense of life is te verbinden met personages, die bepaalde ideeën belichamen, of breder – en fundamenteeler – met een levenshouding in het werk als geheel. Nussbaum omschrijft een sense of life als een brede set van visies en overtuigingen die de basis vormen van een literair werk. In de inleiding van *Love's Knowledge* verwoordt ze het als volgt:

A view of life is *told*. The telling itself – the selection of genre, formal structures, sentences, vocabulary, of the whole manner of addressing the reader's sense of life – all of this expresses a sense of life and of value, a sense of what matters and what does not, of what learning and communicating are, of life's relations and connections.⁵

Het is de overdracht van een sense of life die primair het belang van literatuur voor onze morele sensibiliteit bepaalt. Het gaat om ideeën, waarheden over het leven die enkel uitgedrukt kunnen worden in de specifieke combinatie van vorm en inhoud zoals die zich voordoet in literatuur. Nussbaum focust in haar werk dan ook voornamelijk op het belang dat literatuur kan hebben als moraalfilosofie. Als er ethische grondinzichten zijn die enkel in literatuur aannemelijk worden gemaakt, betekent dat immers dat literatuur als morele filosofie kan gelden. Dat betekent niet dat romans zouden worden binnengebracht in een academische discipline. Het gaat hier wel om moraalfilosofie begrepen als de praktijk van het ethisch zoeken.⁶

Romans hoeven niet te worden opgenomen binnen een academische discipline om moreel relevant te zijn, want het behoort tot de natuur van literatuur dat het ons de grote vragen des levens doet stellen.⁷ De sense of life die in een roman aanwezig is, treedt in contact met onze eigen sense of life, doet ons dingen omdraaien en van andere kanten bekijken. Nussbaum ziet in deze beweging het morele belang van literatuur en zelfs het belang van literatuur in het algemeen: ze spreekt over “the ethical and social questions that give literature its high importance in our lives”.⁸

De manier waarop Nussbaum deze sense of life aanwezig ziet in de tekst, komt naar voor in de passages waarin ze aan close reading doet. Via het inzoomen op deelelementen van de tekst, legt Nussbaum ons uit wat een bepaald boek als geheel overdraagt. Close reading, of specifiek een nussbaumiaanse close reading, wordt dan de manier waarop de ethische

⁵ Ibid., 5.

⁶ Ibid., 24.

⁷ Nussbaum, “Perceptive Equilibrium: Literary Theory and Ethical Theory,” in *Love's Knowledge*, 171.

⁸ Ibid., 168.

relevantie van literatuur aan het licht wordt gebracht, en dit gebeurt via het blootleggen van zowel inhoud, vorm als structuren in particuliere werken. Als voorbeeld kan gelden een passage uit ‘Literature as Moral Philosophy’, waarin ze een scene uit *The Golden Bowl* van Henry James analyseert: “because of this scene, *we* are aware of her maneuvers as self-deceptive and false. Knowledge of a good, that is to say a value, in the world requires, we see, knowledge of evil”.⁹ Op basis van een bepaalde scene in het boek van James leren we dus iets over de (morele) wereld, als stukje van de *sense of life* aanwezig in het boek, die dan in onze eigen *sense of life* kan opgenomen worden. In het tweede deel van mijn paper kom ik terug op de manier waarop Nussbaum aan close reading doet en laat ik zien hoe het een weerlegging inhoudt van wat ze claimt dat literatuur zou moeten doen.

1.3 De aristotelische conceptie: incommensurabiliteit, particulariteit en emotie

Naast die brede waarde van literatuur om onze blik open te trekken via de overdracht van uiteenlopende en rijke *senses of life*, vertrekt Nussbaum in tweede instantie van waarden die dichter aanleunen bij een aristotelische conceptie. Toch ziet ze dit zelf niet als dode weg voor aanhangers van andere ethische scholen, omdat de inclusiviteit van de aristotelische methode wordt doorgetrokken.¹⁰ Of je akkoord gaat of niet met haar claim dat ze spreekt voor een breed publiek of niet, in wat volgt neemt ze de aristotelische kernconcepten toch als vertrekpunt om de morele waarde van literatuur te verdedigen.¹¹ In ‘An Aristotelian Conception of Rationality’ onderscheidt Nussbaum zelf drie elementen in een aristotelische ethische conceptie: de incommensurabiliteit van waardevolle dingen, de prioriteit van het particuliere en het belang van emoties en verbeelding in juiste oordelen.¹² In haar denken over literatuur brengt Nussbaum deze zaken systematisch in verband met enerzijds elementen in afzonderlijke passages uit literaire werken en anderzijds het fenomeen literatuur in het

⁹ Nussbaum, “James’s *The Golden Bowl*: Literature as Moral Philosophy,” in *Love’s Knowledge*, 131.

¹⁰ Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature,” 27.

¹¹ Het is enigszins tegenstrijdig om eerst het onderscheid te maken tussen een gedeelde aristotelische methode en een specifieke aristotelische conceptie, als je vervolgens claimt dat de aristotelische conceptie ook in een niet-aristotelische ethiek belangrijk is. Als Nussbaum over andere concepties dan de aristotelische spreekt, heeft ze het onder meer over utilitarisme en kantianisme. In die twee theorieën zijn bijvoorbeeld niet-universaliseerbaarheid en de centrale rol van emoties in morele visie – kernelementen in de aristotelische conceptie – eerder tegengesteld dan wezenlijk aan de morele opvatting. Ik sluit hier aan bij Diamonds woorden: “Martha Nussbaum’s attempt to take as a starting point a widely agreed and inclusive notion of the aim of moral philosophy is pretty much doomed”.

Cora Diamond, “Having a rough story about what moral philosophy is,” in *The realistic spirit* (Cambridge: The MIT Press, 1991), 380.

¹² Nussbaum, “An Aristotelian Conception of Rationality,” in *Love’s Knowledge*, 55.

algemeen. De gedachte is dat literatuur als geen ander medium de kern van ethische sensibiliteit overbrengt en op die manier onontbeerlijk is voor wie een volwaardige aristotelische praktische wijsheid – als voorbode van een deugdzzaam leven – wil bereiken. In wat volgt zullen bovenstaande elementen dan ook het ankerpunt vormen voor een verdere uiteenzetting van Nussbaums denken over de ethische relevantie van literatuur.

1.3.1 De incommensurabiliteit van waardevolle dingen

There is no one standard in terms of which all goods are commensurable *qua* goods.¹³

Een eerste onderscheidend kenmerk van een aristotelische benadering is dat er geen enkelvoudige maatstaf is om alles van waarde te beoordelen. Verschillende zaken die verband houden met het goede zijn kwalitatief en niet enkel kwantitatief verschillend. Er is niet één soort goedheid waartoe al het andere te herleiden zou zijn. Nussbaum geeft het voorbeeld van een goede muzikant en een goede vriend. Als je hen in hun goedheid wil vergelijken, doe je onvermijdelijk onrecht aan de eigenheid van één van beide. In boeken treedt deze incommensurabiliteit met uitstek aan de oppervlakte. We zien de wereld door andere ogen en zien hoe personages een verschillende waarde hechten aan dingen. Door het diep binnendringen in de psychologie van personages en hen te volgen in hun wegen en keuzes, wordt duidelijk dat er niet slechts één afwikkeling mogelijk is. Het boek neemt andere wendingen en onze blik verandert.¹⁴ Lezen leidt volgens Nussbaum tot een horizontale en verticale uitbreiding van de ervaring. Horizontaal: je kunt je inleven in de hoofden van personen bij wie je in het gewone leven niet op de thee gaat. Verticaal: wat je ervaart, ervaar je dieper. Tijdens lezen is er sprake van een “heightened awareness”.¹⁵

De incommensurabiliteit van waardevolle dingen leidt op ethisch vlak tot de mogelijkheid van tragische keuzes. In een tragische keuze zijn er twee zaken die principieel niet vergeleken kunnen worden, waarbij er een juiste uitweg kan zijn, maar waarbij die uitweg niet kan behoeden dat er andere zaken opgeofferd moeten worden. In een tragische keuze word je heen en weer geslingerd tussen verschillende mogelijkheden, waarbij geen enkele mogelijkheid er met kop en schouders bovenuit steekt, omdat er telkens andere waarden in het gedrang komen. Ook op dit vlak speelt literatuur een belangrijke rol: in het boek word je door

¹³ Ibid., 58.

¹⁴ Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature,” 36.

¹⁵ Ibid., 47.

de identificatie met de personages als lezer meermaals geconfronteerd met tragische beslissingsmomenten. Door mee te gaan in het leven van de personages, kan je meer in ogenschouw nemen dan wanneer je een verhaal over een tragische keuze in pakweg een krant zou lezen. Op die manier komt de complexiteit van de keuze in alle tragedie naar voren. En zo treedt het besef binnen van de incommensurabiliteit die een aristotelische ethiek fundamenteel verdedigt.¹⁶

1.3.2 De prioriteit van het particuliere

A person who makes each choice by appeal to some antecedent general principle held firm and inflexible for the occasion is like an architect who tries to use a straight ruler on the intricate curves of a fluted column.¹⁷

In bovenstaand citaat parafraseert Nussbaum Aristoteles' metafoor voor de noodzaak van ethische flexibiliteit. Iemand die een morele beslissing op basis van een starre regel maakt is als iemand die een rechte meetlat gebruikt voor wat krom is. Dat je het kromme niet zomaar kunt uitvlakken tot iets rechts, geldt evengoed voor de ethicus als voor de architect. De werkelijkheid is complex, gebogen, verweven. Daarom stelt Aristoteles het particuliere in plaats van het algemene op de voorgrond. In 'An Aristotelian Conception of Rationality' trekt Nussbaum die prioriteit van het particuliere in drie zaken uiteen.

Ten eerste is er de flexibiliteit van morele zaken: met een regelsysteem is nooit alles in rekening te brengen omdat zaken evolueren. Om het nieuwe in rekening te brengen is geen algemeen geldende wet, maar aanpassingsvermogen en verbeelding nodig. Ten tweede is de waarde van een morele beslissing telkens relatief ten opzichte van de situatie. Ten slotte kan het concrete ethische geval particuliere en niet-herhaalbare elementen bevatten in zijn kern. Nussbaum geeft het voorbeeld van een ware vriendschap, die principieel onmogelijk in een wet gegoten kan worden, omdat het fundamenteel tot vriendschap behoort dat je de andere behandelt als niemand anders in de wereld; als een unieke, onherleidbare persoon.

Nussbaum ziet in de structuur van literatuur het belang van de particulariteit weerspiegeld door de specifieke vorm van aandacht die ze tentoonspreiden: "Novels, as a

¹⁶ Nussbaums focus op tragische keuzes is nauw verbonden met haar onderzoek naar de Griekse tragedie. In *Love's Knowledge* komt die focus bij momenten aan de oppervlakte. Haar eerste hoofdwerk *The Fragility of Goodness* neemt de link tussen de Griekse tragedie en ethiek tot hoofdthema.

¹⁷ Nussbaum, "An Aristotelian Conception of Rationality," 69-70.

genre, direct us to attend to the concrete; they display before us a wealth of richly realized detail, presented as relevant for choice”.¹⁸

1.3.3 Het essentiële belang van emoties en verbeelding

The agent who discerns intellectually that a friend is in need or that a loved one has died, but who fails to respond to these facts with appropriate sympathy or grief [...] doesn't really, or doesn't fully, *see* what has happened.¹⁹

Een derde element dat Nussbaum onderkent in Aristoteles' ethische opvattingen is de centrale plaats van emotie en verbeelding in morele besluitvorming.

In de ethische canon is er traditioneel een wantrouwen ten opzichte van emoties en verbeelding. Volgens Nussbaum is dat, in het spoor van Aristoteles, onterecht. Verbeelding functioneert als volwaardig deel van het vermogen van perceptie; het focust op een particulier gegeven – aanwezig of afwezig – en zorgt ervoor dat we ons dit kunnen voorstellen *als* iets. Verbeelding is een beeld maken van het gegevene, in plaats van een wet of regel die resulteert uit een generalisatie. Wat afwezig is (omdat het in de toekomst ligt of buiten ons bereik) kan op die manier niet gemeten of beheersbaar worden, maar wel in acht genomen. Verbeelding kan particuliere ervaringen combineren tot iets nieuws en zo verder kijken dan het eigen beperkte zicht, zij het op een manier die ruimte laat voor vergissing en verandering.

Ook emoties krijgen een intrinsieke band met ethiek. Deugd wordt mede gevormd door gevoelens die gepaard gaan met de motivatie of de handeling zelf. Emotie is op die manier nauw verbonden met het cognitieve: niet een ontkoppeld redeneren, maar wel een gevoel trekt je naar het goede. Door het lezen van romans wordt dat gevoel – liefde voor een vriend die je niet in de steek wilt laten, mededogen met vluchtelingen in gammele bootjes... - uitgewerkt en verbreed. De idee is dat niet enkel je dichte vrienden dichtbij voelen, maar dat in het lezen van literatuur personages je vrienden worden, dat je voelt wat zij voelen, dat je meeleeft en mee lijdt. Empathie ontstaat door identificatie: door te lezen leert de lezer lief te hebben.

Het belang van emotie impliceert niet dat je je voor een ethische beslissing enkel dient te wenden tot je eigen aanvoelen. Nussbaum hoedt zich voor een gevoelsfundering van de ethiek. Ze pleit echter wel voor de erkenning van een bredere vorm van beslissingsvermogen

¹⁸ Ibid., 95.

¹⁹ Ibid., 79.

dan de fundamenteel ‘kille’ ratio. Nussbaum vindt deze in de perceptie. Als je al het particuliere in rekening wil nemen, wordt oordelen moeilijker dan wanneer bepaalde zaken worden uitgevlakt of weggevaagd. Het vermogen van perceptie belet keuzeonbekwaamheid. Nussbaum karakteriseert perceptie als een onderscheidingsvermogen dat concrete elementen van complexe situaties in rekening neemt, flexibel is en openstaat voor het nieuwe. Als die perceptie zich door ervaring ontwikkelt – je leert gebruiken wat je hebt geleerd en wordt vindingrijker met betrekking tot nieuwe elementen die zich op je weg aandienen – dan kom je tot praktische wijsheid. Deze praktische wijsheid komt in feite neer op een brede – cognitieve zowel als emotionele – morele sensibiliteit. Regels vallen niet weg – het zijn handige hulpmiddelen voor wie nog niet genoeg ervaring heeft – maar het zijn wel steeds brede, buigbare regels. Nussbaum verwijst in navolging van de metafoor van de starre meetlat naar Aristoteles’ metafoor van de meetlat van Lesbos, die buigbaar is en zo onregelmatige vormen kan meten.²⁰

Emotie is noodzakelijk voor een volwaardige perceptie, omdat perceptie door Nussbaum gedefinieerd wordt als het volledig zien van een situatie zoals deze is²¹. Als iemand dan zegt ‘ze is dood’ zonder iets te voelen, dan is de perceptie niet volledig: “she doesn’t fully *know* it, because the emotional part is lacking”²² Perceptie heeft dus “emotional and imaginative, as well as intellectual components”.²³

Samenvattend is literatuur in Nussbaums denken op twee belangrijke manieren moreel relevant: enerzijds wordt via de overdracht van verschillende senses of life ons denken verruimd. Dit resulteert met name in een basishouding van openheid en respect. Anderzijds zorgt de identificatie met de personages voor een horizontale en verticale verwijding van de ervaring. Die verwijding vindt zijn waarde vooral in lijn met de kernelementen van een aristotelische conceptie.

Wat het lezen van literatuur ultiem zo belangrijk maakt voor de ontwikkeling van een morele sensibiliteit, is dus een cognitieve (via sense of life) en emotionele (via identificatie) uitbreiding van ons morele leven.

²⁰ Ibid., 70.

²¹ Deze visie op de morele rol van emoties is niet vanzelfsprekend. Binnen ethiek worden emoties vaak gedacht als een vorm van energie die aanzet tot handelen en niet als deelelement van de ethische beslissing. Hier krijgt emotie een rol binnen het cognitieve; ze wordt deelelement van het juiste morele zien op zichzelf.

²² Ibid., 79.

²³ Ibid., 80.

2. KRITIEK OP MARTHA NUSSBAUM

In wat volgt bekritiseer ik Nussbaums denken op twee vlakken: enerzijds zie ik haar notie van de morele relevantie van literatuur als te smal, anderzijds als te direct. Nussbaum voert geen reductie door in die zin dat het werk wordt teruggebracht tot moreel instrument – waarbij de literaire vorm toevallige huls van morele inhoud is – maar er is wel sprake van een reductie op het tweede niveau, namelijk in de manier waarop literatuur volgens haar moreel relevant kan zijn. Daar versmalt de rijke waarde van literatuur door de werking te eenzijdig harmonisch en rationalistisch te denken.

2.1 Nussbaums harmonische opvatting

2.1.1 *De Bildungsroman*

Eén van de zaken die opvallen tijdens het lezen van *Love's Knowledge*, is Nussbaums focus op een bepaald type van teksten. De werken die zij relevant acht voor de ontwikkeling van morele sensibiliteit situeren zich grotendeels binnen wat je als Bildungsliteratuur zou kunnen bestempelen. Enerzijds focust ze op de Griekse tragedie, anderzijds is er de aanwezigheid van de traditionele negentiende-eeuwse realistische roman, met auteurs als Henry James en Charles Dickens. Het gaat daarbij telkens om werken waarin uitgewerkte karakters via het doorlopen van een expliciet tragisch parcours een proces van Bildung doormaken. Die focus is opmerkelijk genoeg om Nussbaum het zelf te doen vaststellen: “It will be obvious that I have confined myself to only one small part of one literary tradition; but in so doing I do not mean to imply that there are not other traditions, other perspectives, whose inclusion would be important for the full completion of this inquiry”.²⁴ Deze opmerking geeft ze in een voetnoot in de inleiding. Ik denk dat het hier een prangender kwestie betreft dan Nussbaum zelf doet uitschijnen. Wanneer iemand met een smalle selectie van werken in het achterhoofd uitspraken doet over de morele relevantie van literatuur in het algemeen, zal deze morele relevantie zelf bijna onvermijdelijk te smal worden gedacht. In wat volgt, laat ik zien hoe dit in *Love's Knowledge* het geval is.

De smalle selectie van werken leidt tot uitspraken die het belang van literatuur in het algemeen en de morele impact niet volledig kunnen denken. Bij Nussbaum gaat het met name

²⁴ Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature,” 45.

om een te eenzijdig harmonisch beeld van literatuur en de literaire praktijk. Enkele citaten kunnen dit duidelijk maken. Op p. 238 confronteert ze filosofische teksten met romans. Terwijl de eerste de lezer vragen om “wary and skeptical” te zijn, zijn novels “both friendly and erotic”. De lezer wordt “a participant by sympathy and compassion” en het boek verleidt haar door zijn “romantic charms”.²⁵ Op p. 46 heeft Nussbaum het over “good fiction’s way of making the reader a participant and a friend”.²⁶ Op p. 259 is de lezer “companion”²⁷ en op p. 48 komt de gemeenschappelijke uitwerking van literatuur aan bod: “reading brings readers together”.²⁸ Die productie van gemeenschapsgevoel trekt meteen ook de lijn naar de morele (en politieke) relevantie van literatuur: “It brings them together in a particular way, a way that is constitutive of a particular sort of community: one in which each person’s imagining and thinking and feeling are respected as morally valuable.”²⁹ In ‘Perceptive Equilibrium’ maakt Nussbaum duidelijk op welke manier ze dit ziet: “one of the things that make literature something deeper and more central for us than a complex game [...] is that [...] it speaks *about us*, about our lives and choices and emotions, about our social existence and the totality of our connections.”³⁰ Het morele belang wordt daarmee van centraal belang: “our interest in literature becomes cognitive: an interest in finding out (by seeing and feeling the otherwise perceiving) what possibilities (and tragic impossibilities) life offers to us, what hopes and fears for ourselves it underwrites or subverts”.³¹

Kernwoorden om over de werking van literatuur na te denken zijn hier empathie, gemeenschap, humaniteit, verbreding, vriend, participeren, bildung. Daaruit volgt een claim met betrekking tot de literatuur die we zouden moeten lezen: “we need, then, texts we can read together and talk about as friends”.³² Volgens Nussbaum brengt literatuur mensen samen en dichtert en verwijdt het onze ervaring. Samen met Áine Mahon zie ik deze expansionistische opvatting van Nussbaum als problematisch, omdat ze onze blik vernauwt in plaats van te verbreden: zowel de literaire als de morele sfeer worden ingedijkt.³³ Mahon geeft het voorbeeld van de stream-of-consciousness-roman *Girl*, van Eimear McBride. Volgens

²⁵ Nussbaum, “Reading for Life,” in *Love’s Knowledge*, 238.

²⁶ Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature,” 46.

²⁷ Nussbaum, “Fictions of the Soul,” in *Love’s Knowledge*, 248.

²⁸ Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature,” 48.

²⁹ Ibid.

³⁰ Nussbaum, “Perceptive Equilibrium,” 171.

³¹ Ibid.

³² Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature,” 48.

³³ Áine Mahon, “Moral Education and Literature: On Cora Diamond and Eimear McBride,” *Journal of Philosophy of Education*, 51 (2017): 103, doi: 10.1111/1467-9752.12183.

haar is het weinig waarschijnlijk dat de student die dat leest een uitbreiding van empathie of perceptie ervaart: “it is much more likely that in the process of reading *Girl* the student reader will be deeply disturbed”.³⁴ Ze bestempelt de impact van de roman hier dan ook als “imaginative testing”, eerder dan als “imaginative expansion”.³⁵ Mahon beperkt zich tot één voorbeeld, maar de groep van werken die ontsnappen aan Nussbaums categorisering is breder. Voor de hand liggende auteurs zijn Kafka, Joyce, Calvino, die je als lezer voortdurend “wary and skeptical” houden; iets wat voor Nussbaum enkel geldt voor afstandelijke en liefdeloze filosofische teksten. De vervreemding die ontstaat door romans van Kafka, is lastig in te bedden in Nussbaums harmonische spreken. Maar niet enkel een soort van moderne avant-garde ontsnapt aan Nussbaums discours. Ook in de realistische canon is verbreding en vriendschap niet steeds de juiste lens om literatuur mee te bekijken. De romantisch-destructieve visie van Anna Karenina doet de lezer die morele vragen stelt op een muur botsen; de romans van Dostojewski psychologiseren als het ware op het hysterische af.³⁶

2.1.2 Ontwrichting naast harmonie

Mahon schuift Cora Diamond naar voren als alternatief. Terwijl Nussbaum focust op de realistische roman, probeert Diamond een breder spectrum te bestrijken, met inclusie van formeel experimentele werken. Diamond laat ruimte voor romans waar de lezer botst of radicaal geconfronteerd wordt; romans die een brutale negatie van identiteit of gemeenschap inhouden. Door deze romans geraakt worden is “to feel oneself being shouldered out of how one thinks, how one is apparently supposed to think, or to have a sense of the inability of thought to encompass what it is attempting to reach”.³⁷ Opvallend is dat Diamond haar eigen positie op geen enkel punt tegenover die van Nussbaum afzet. Nussbaum belichaamt voor haar een genuanceerd filosofisch spreken over literatuur en Diamond ziet haar eigen rol slechts als het dieper ingaan op bepaalde van de inzichten die bij Nussbaum eerder een

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Niet enkel het prioriteren van een bepaald type roman, maar ook van de roman als genre lijkt me problematisch. Ik zal me in deze paper beperken tot een kritiek die meegaat in Nussbaums basisstelling dat romans een bijzondere morele waarde hebben, maar ik denk dat kortverhalen en poëzie niet zomaar buiten de analyse geplaatst kunnen worden. Er zijn haiku's die je als lezer omverwerpen met hun diepte. Musil schrijft een kortverhaal over een vlieg die langzaam sterft aan een vliegenreiniger. Daar is geen sprake van gedeelde humaniteit, bildung of psychologisering. Toch moet je die ervaringen in rekening nemen als je een rijk beeld van de morele impact van literatuur wil schetsen.

³⁷ Cora Diamond, “The difficulty of Reality and the Difficulty of Philosophy,” *Partial Answers*, 1 (2003): 12, doi: 10.1353/pan.0.0090.

zijpositie invullen. Ik denk dat Diamond te vriendelijk is voor Nussbaum. Precies het feit dat het belang van ontwrichting bij Nussbaum slechts een zijpositie krijgt, is problematisch. Diamond heeft een diepere weergave van de moeilijkheid die literatuur kan overbrengen. In zekere zin kan je dat nog steeds zien als een uitbreiding: je voelt dat je niet alles kunt beheersen en dat gevoel is zelf een stap naar minder dwaling. Zoals Socrates paradoxale “ik weet dat ik niets weet” zelf een stap naar echte kennis is, is het deze vorm van ‘kennis’ die Diamond voorstaat. Het gaat hier echter om een niet harmonische vorm van vooruitgang; waar Nussbaum haar werk titelt als *Love’s Knowledge*, gaat het bij Diamond om *The difficulty of reality*. Het lezen van literatuur veroorzaakt een “sense of difficulty that pushes us beyond what we can think”.³⁸ Het gaat niet meer om kennis in de gewone zin en toch is het een stap naar meer morele visie, want het is een stap naar wat Diamond met de late Wittgenstein bestempelt als ‘*the realistic spirit*’. In Mahons woorden:

When considering the moral life, Diamond following Wittgenstein urges us to be ‘realistic’ — in her very particular understanding of that term. Given the disappointments of language, given the difficulties of reality, she urges us to appreciate the limits of what we can think, the limits of what we can know, and the limits of what we can capture in language.³⁹

Het gaat hier niet om een totale weerlegging van Nussbaum. Bepaalde literatuur heeft wel degelijk de kracht om mensen dichter te brengen bij anderen, om het tragische lot binnen bepaalde omstandigheden van binnenuit te ervaren. Maar, zowel voor een vollediger blik op de literatuur als op de mogelijke morele relevantie, is het van belang om het scala open te trekken, zodat naast identificatie zaken als vervreemding en brute confrontatie als essentiële literaire aspecten en als aanknopingspunten voor een morele impact naar voren treden. Als K. in *Het Slot* ter plaatse blijft trappelen, tegengewerkt wordt terwijl we als lezer niet begrijpen hoe dat kan, dan kan dat een grote – en misschien diepere – impact hebben op ons morele leven dan een realistische roman die ons meeneemt in een Bildungsproces.⁴⁰

³⁸ Ibid.

³⁹ Mahon, “Moral Education and Literature,” 109.

⁴⁰ In de interviewreeks *Van de schoonheid en de Troost* maakt Nussbaum het onderscheid tussen muziek en literatuur. Volgens haar kan muziek als een straal doordringen “to the most vulnerable parts of our personality”, omdat het, anders dan literatuur, geen narratieve temporele lijn volgt en toegang heeft tot de “powerful emotions that are very beneath the routines of habit”. Door muziek zo expliciet tegenover literatuur te stellen, lijkt Nussbaum te impliceren dat literatuur niet die rechtstreekse straal kan zijn, dat ze wel de vorm van dagelijkse conversatie hanteert en dat ze sterke emoties niet in dezelfde mate tot stand kan brengen. Dat geldt misschien voor een bepaalde vorm van literatuur – de Bildungsliteratuur van het meisje op een bankje in de zon – maar de beste literatuur kan, net als muziek, meer doen dan zomaar raken: het kan binnendringen en ontwrichten. Het is

Mensen als Ted Cohen hebben zich afgevraagd of literatuur mensen überhaupt tot meer morele sensibiliteit brengt. Als literatuur ons voor situaties stelt waar we anders niet mee geconfronteerd zouden worden, dan kan het ons ook in situaties brengen die tot immoraliteit leiden. Cohen zet boeken met heel uiteenlopende waardensets tegenover elkaar om te laten zien hoe complex het is om te spreken over dé morele waarde die literatuur zou hebben. Bij Nussbaum daarentegen lijkt het alsof boeken eenzelfde waardenset delen, die dan wel abstract en open is, maar toch inhoudelijk te duiden: er zijn visies die niet kunnen uitgedrukt worden in de taal van de filosoof, “remarkably flat and lacking in wonder”, maar enkel in “a language and in forms themselves more complex, more allusive, more attentive to particulars”. Alsof ‘de’ vorm van literatuur generalisaties en kortzichtigheden verhindert en oproept tot verantwoordelijkheid:

[Novels] have built into their very structure a sense of our common humanity. They speak to human beings about human beings, and the sense of a common human form of life, characterized by certain possibilities and certain sorts of finitude, is a powerful link among them, and between each of them and the readers.⁴¹

De beestachtigheid en het isolement die sommige werken naar voren brengen, de lezer die de hele mensheid nietig vindt vergeleken met één personage van Shakespeare of die zich in navolging van Dorian Gray in het verderf stort, hebben hier geen plaats.⁴²

2.2 Nussbaums problematische notie van sense of life

Niet alleen ontsnapt er door Nussbaums selectie iets aan haar blik, ook binnen de werken die zij als moreel relevant ziet, worden niet alle facetten van de morele waarde ten volle gedacht. Nussbaum heeft de neiging de morele waarde van de realistische roman te herleiden tot de

vreemd dat iemand die zo hamert op de kracht van literatuur, in muziek uiteindelijk een diepere vorm van ervaring ziet weggelegd.

Martha Nussbaum, “Of Beauty and Consolation Episode 7 Martha Nussbaum,” door Wim Kayzer, YouTube video, 01:25:20, vpro, posted on 21 July 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=z7jvmdhdhgK4>.

⁴¹ Nussbaum, “An Aristotelian Conception of Rationality,” 96.

⁴² De altruïsme-assumptie is niet enkel problematisch met betrekking tot literatuur in het algemeen, maar ook met betrekking tot Nussbaums empathie-denken. Anna Lindhé geeft een sterk betoog om dit aan te tonen. In een boek voel je mee met bepaalde personages en leert daardoor anderen beter begrijpen, maar in vrijwel elk boek is er ook de Ander, die erbuiten staat en niet mee wordt genomen in de identificatie.

Anna Lindhé, “The Paradox of Narrative Empathy and the Form of the Novel, or What George Eliot Knew,” *Studies in the Novel*, 48 (2016): 19-42.

overdracht van een sense of life. Hoewel vorm en inhoud inherent verbonden zijn en precies daardoor het aparte morele statuut van literatuur ontstaat, blijft de resultante inhoudelijk.

De auteur heeft als het ware eerst een sense of life die hij dan vervolgens in zijn werk giet: “The responsibility of the literary artist [...] is to discover the forms and terms that fittingly and honorably express, adequately state, the ideas that it is his or her design to put forward”.⁴³ Als hij een andere sense of life had gehad, had hij er niet voor gekozen een roman te schrijven.⁴⁴

2.2.1 Twee lezersfallacies

Op literatuurwetenschappelijk vlak lijkt Nussbaum hier in de buurt te komen van twee van de zogenaamde lezersfallacies: enerzijds de *intentional fallacy*, anderzijds de *communicational fallacy*. In de *intentional fallacy* wordt de leeservaring teruggebracht tot een zoektocht naar de bedoeling van de schrijver. Als de bedoeling niet gerealiseerd wordt, gaat het om een slecht boek. Door het tot verantwoordelijkheid van de auteur te maken om zijn ideeën uit te drukken, zijn boeken die afwijken van deze ideeën geen goede boeken.⁴⁵

De notie van sense of life op zichzelf is niet problematisch, zolang je het impliciet en inherent in het werk denkt. Het gaat om een soort brede stemming, een neiging, een onuitgesproken visie. Nussbaums misvatting bestaat erin de sense of life van een (geslaagd) werk ondubbelzinnig met die van de auteur gelijk te stellen. Op dat moment is er een substitutie van de impliciete auteur door de reële auteur. Nussbaum alludeert nochtans op dat onderscheid en verbindt zich tot de belofte enkel over de impliciete auteur te spreken, maar door te beginnen met de verantwoordelijkheid van de auteur en door in haar close reading voortdurend te spreken over de intenties van de reële auteurs, kan ze die belofte niet waarmaken.⁴⁶

⁴³ Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature,” 5-6.

⁴⁴ Vergelijk: “The decision to write a novel rather than a treatise already implies some views and commitments”. Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature,” 35.

Of nog, over Proust: “His view concerning the truth of the human heart [...] determines his view concerning what text or texts can serve *as vehicles* and sources *for knowing*.” (mijn cursivering)
Nussbaum, “Love’s Knowledge,” in *Love’s Knowledge*, 281.

⁴⁵ Iemand als Gogol kan hier als tegenvoorbeeld dienen. Hoewel hij er wat zijn persoonlijke sense of life betrof hyperconservatieve ideeën op nahield, schreef hij tegelijkertijd een literatuur die veel moderner was dan die van de westers georiënteerde elite waartoe mensen als Dostojewski of Toergenjev behoorden. De manier waarop we zijn boeken lezen, correspondeert nauwelijks met de sense of life die hij er in zijn dagelijks leven op nahield. Weinigen zullen echter beweren dat Gogol zijn ‘verantwoordelijkheid’ als schrijver niet vervuld heeft.

⁴⁶ Een illustratie bij het belang van het ontlopen van de *intentional fallacy*: J.M. Coetzee begint de lezing die hij geeft bij ontvangst van de Nobelprijs met een kleine autobiografische anekdote. Als kind was hij mateloos

Nussbaum neigt ook naar de *communicational fallacy*, of de *heresy of paraphrase*. Hoewel ze aan het begin van haar betoog literaire vorm als onlosmakelijk van filosofische inhoud voorstelt, wordt die vorm even later toch gereduceerd tot het vehikel van een sense of life. In haar close reading zijn frases als “what it means” (p. 349), “emphasized in the text” (p. 180), “what this comes to” (p. 178) geen uitzondering.⁴⁷ Soms lijkt literatuur heel dicht in de buurt te komen van pedagogisch instrument: “the novel shows to us clearly, recommends to us as an important social insight...”.⁴⁸

Door deze *fallacies* is Nussbaums visie op de morele impact van literatuur te direct: een deeltje van de sense of life betreft morele thema’s en neigingen; die stopt de auteur in het boek en de lezer hoeft niets anders te doen dan deze – via een doordringen tot vorm en inhoud – eruit te halen en zo zijn eigen sense of life bij te sturen waar nodig.⁴⁹

In een antwoord aan een lezer die hem verwijt kunst als amoreel te presenteren, onderscheidt Vladimir Nabokov morele impact van moraliseren. Hij ontkent niet dat werken een diepe morele impact kunnen bezitten, maar problematisch zijn visies die kunst zien als drager van een sociale, morele of politieke boodschap.⁵⁰ Als Nussbaum het heeft over de

ge fascineerd door het personage van Robinson Crusoe, maar wanneer hij op een dag in een kinderencyclopedie kijkt, blijkt er plots nog een ander mysterieus figuur bijgekomen te zijn: Daniel Defoe. “The encyclopedia referred to the man as the author of Robinson Crusoe, but this made no sense, since it said on the very first page of Robinson Crusoe that Robinson Crusoe told the story himself”. En daar breekt Crusoe het rechtstreekse spreken tot zijn publiek af en vertelt een verhaal. Dat is wat een schrijver doet. Hij verdwijnt, zelfs wanneer hij pas de Nobelprijs in handen heeft gekregen. Dat verdwijnen is geen verstoppen of opgaan in. Het werk spreekt werkelijk voor zichzelf.

John Maxwell Coetzee, “He and his Man,” Nobel Lecture (Stockholm: Swedish Academy, 2003), YouTube video, 35:37, posted on 10 July 2013, https://www.youtube.com/watch?v=ikj_9Jey6BM.

⁴⁷ In zijn biografie van Kafka wil Max Brod komaf maken met dit soort lezen. Hij verzet zich tegen een reductie van Kafka’s boeken tot belichaming van de absurde levensconditie, uitdrukking van de waanzin of reproductie van de freudiaanse verhouding tussen Kafka en zijn vader. Het gaat om meer en dieper. Kafka is in de eerste plaats een uitstekende schrijver, zijn werk enkel uitdrukking daarvan en geen spreekbuis van om het even welke theorie. Contrasteer met Nussbaum: “[novels] state certain important truths about the world, embodying them in its shape.”

Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature,” 7.

⁴⁸ Nussbaum, “The Princess Casamassima and the Political Imagination,” in *Love’s Knowledge*, 201.

⁴⁹ In *The Use of Poetry & the Use of Criticism*, een bundeling van de reeks colleges die T.S. Eliot in de winter van 1932-1933 aan Harvard hield, bekritiseert Eliot de criticus Matthew Arnold:

“Arnold’s account seems to me to err in putting the emphasis upon the poet’s feelings, instead of upon the poetry.

We can say that in poetry there is communication from writer to reader, but should not proceed from this to think of the poetry as being primarily the vehicle of communication.”

We mogen niet te voorbarig zijn om uitspraken die opgaan voor poëzie zomaar te transponeren naar literatuur in het algemeen, maar ik denk dat het in dit geval kan. Nussbaum maakt zich schuldig aan de *communicational en intentional fallacy* met betrekking tot romans zoals Arnold dat doet met betrekking tot gedichten.

T.S. Eliot, *The Use of Poetry & the Use of Criticism* (Londen: Faber and Faber, 1933), 112.

⁵⁰ Vladimir Nabokov, *Selected Letters*, ed. Dmitri Nabokov and Matthew J. Bruccoli (New York: Harcourt, 1989), 56.

Geciteerd in Leland de la Durantaye, “The art of Morality,” 192.

zoektocht naar vormen om ideeën uit te drukken, dan is dit precies wat literatuur wordt: een vergaarbak voor morele overtuigingen.

2.2.2 *Diamonds 'exposure'*

Diamond pleit voor een meer indirect denken van de morele relevantie van literatuur. In 'Having a rough story about what moral philosophy is' contrasteert ze Raphaels visie op de ethische werking van literatuur met die van Wolfgang Iser: "He [Raphael] is looking for ideas in the text, for the views it presents, while Iser looks at what the reader – of a certain sort – *does* because certain things are *not* in the text."⁵¹ Iser's blik is veel indirecter: het gaat erom dat literatuur ons leert na te denken door ons erover te *doen* nadenken, niet door het denken zelf voor onze neus te stellen. Dit wordt verder duidelijk door in te zoomen op twee verschillende manieren van close reading; aan de ene kant die van Martha Nussbaum, aan de andere die van Leland de la Durantaye.

In het hoofdstuk 'Literature and the Moral Imagination' analyseert Nussbaum moreel relevante elementen uit *The Golden Bowl* van James:

In the character of Bob and Fanny Assingham, he [James] shows us how perception without responsibility is dangerously free-floating, even as duty without perception is blunt and blind. The right "basis" for action is found in the loving dialogue of the two.⁵²

In zijn essay 'The art of morality, or On *Lolita*' analyseert de la Durantaye *Lolita* vanuit een moreel raamwerk. Hij bespreekt een passage waarin Humbert zijn fascinatie met jonge meisjes in een traditie van grote artiesten plaatst:

After all," he notes,

Dante fell madly in love with his Beatrice when she was nine, a sparkling girlie, painted and lovely, and bejeweled, in a crimson frock, and this was in 1274, in Florence, at a private feast in the merry month of May. And when Petrarch fell madly in love with his Laureen, she was a fair-haired nymph of twelve running in the wind, in the pollen and dust, a flower in flight, in the beautiful plain as described from the hills of Vaucluse. (AnLo 19)

⁵¹ Diamond, "Having a rough story about what moral philosophy is," 371.

⁵² Nussbaum, "Literature and the Moral Imagination," in *Love's Knowledge*, 155.

“Humbert does not, of course, mention that Dante himself was only eight when he met the, in reality, eight-year-old Beatrice Portinari, or that Petrarch was only six years older than Laura—but then again, why would he?”⁵³

Mijn punt kan duidelijk gemaakt worden aan de hand van het verkorte “James shows us” (Nussbaum) versus “Humbert does not mention” (de la Durantaye). Nussbaum volgt hier Raphaels voorbeeld, die volgens Diamond zoekt welke visie een tekst presenteert (“looking for ideas in the text”), terwijl de la Durantaye à la Iser laat zien hoe de lezer meegaat in het denkwerk van een pedofiel (“what he *does*”) omdat die niet vertelt dat de liefde voor jonge meisjes in het geval van Dante en Petrarca met pedofilie niets van doen had (“because certain things are *not* in the text”). Zowel Nussbaum als de la Durantaye willen ons doen nadenken over de morele impact van een roman, maar bij Nussbaum wordt er zonder schroom geparafraseerd wat de auteur met zijn karakters heeft willen duidelijk maken⁵⁴, terwijl de la Durantaye *Lolita* laat zien als moreel spel; het boek zet ons aan het werk, er worden zaken verzwegen en omgedraaid.

De morele impact via het ‘doen’ van het lezen wordt gevat in Diamonds notie van ‘*exposure*’. Literatuur leert ons geen zaken bij, maar drukt ons erop. Via de omweg van activatie in plaats van een directe morele sense of life, komen we uit bij morele sensibiliteit. De werking zelf is directer omdat er geen omweg is via ideeën, de uitwerking is indirect want verloopt via de activiteit van de lezer. Diamond bestempelt de kennis die literatuur ons geeft als belichaamd in plaats van abstract. Theoretisch gezien verdedigt Nussbaum dezelfde idee, maar enkel Diamond slaagt erin voorbij het bildungsspreken te denken.⁵⁵

⁵³ Leland De La Durantaye, “The art of Morality, or on *Lolita*,” in *Nabokov and the Question of Morality: Aesthetics, Metaphysics, and the Ethics of Fiction* (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 187, doi: 10.1057/978-1-137-59221-7.

⁵⁴ Je zou hier kunnen spreken van een close reading paradox; enerzijds zijn voor Nussbaum vorm en inhoud van een literair werk onlosmakelijk verbonden, anderzijds is ze in haar close reading voortdurend de ethische boodschap uit het werk aan het halen.

⁵⁵ Een analogie kan het belang van indirecte moraliteit misschien verder duidelijk maken. Ik kan een boom gebruiken om lichtjes in te hangen, maar die boom is geen kapstok. Zo licht de morele relevantie van een boek op zonder dat we het boek moeten terugbrengen tot een bron van moraliteit. Als je de kapstok wel ziet als primaire functie, heb je het fenomeen boom gemist. Echt problematisch wordt het wanneer je de boom gaat snoeien volgens zijn kapstokfunctie. De bladeren worden weggehaald en uiteindelijk gaat de boom dood (zoals de armzalige bomenrijen die gesnoeid zijn in de vorm van de vierkante Vlaamse villaatjes waar ze naast staan). Door het morele vragen als primair belang van literatuur naar voren te schuiven, doe je de eigenwaarde van het werk teniet. Nussbaum vraagt de lezer “what could someone mean by saying that the questions raised in my reading [...] are not aesthetic?”. Het is precies dat: dat je het boek niet meer als literatuur maar als kapstok ziet. Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature”, 17.

3. NABOKOV ALS ALTERNATIEF

Om een indirecte morele impact te kunnen denken, moeten we ons wenden tot een andere manier van lezen dan het nussbaumiaanse zoeken. Een nabokoviaanse manier van lezen kan hier als alternatief gelden. In wat volgt toon ik in eerste instantie op welke vlakken de nabokoviaanse lezer verschilt van de nussbaumiaanse. Ik geef argumenten voor mijn intuïtie dat een nabokoviaans lezen esthetisch superieur is. Vanuit die esthetische superioriteit beargumenteer ik dan in tweede instantie schetsmatig de superioriteit van Nabokovs visie op de morele waarde van literatuur.

3.1 De nussbaumiaanse versus nabokoviaanse lezer

Nabokov wordt in de literatuurwetenschap gezien als één van de felste verdedigers van *l'art pour l'art*. Als gezwoeren vijand van ideeënliteratuur buist hij als professor elke student die het woord ‘symbool’ durft te gebruiken. Niets is een substituuut voor iets anders; een literair werk is louter werk en geen boodschap. Met die visie correspondeert een specifieke notie van de goede lezer. Een werk op de juiste manier lezen is lezen met oog voor detail, ontzettend nauwgezet en zorgvuldig. Close reading verandert bij Nabokov in *very close reading*. De goede lezer van Tolstoj houdt zich niet bezig met een abstractie van algemene ideeën, maar gaat op in het beeld van een wagon op een nachttrein van Moskou naar Sint-Petersburg, zoals die er honderd jaar geleden uitzag.⁵⁶ Zoals het in het openingscitaat van deze paper luidt; het gaat in de eerste plaats om de “imagery and magic” van een boek, niet om de ideeën.

Een goed boek brengt door zijn magie de goede lezer in vervoering.⁵⁷ Het is onbegonnen werk om die magie en literaire vervoering – als onderscheiden van een vervoering gebaseerd op niet inherente elementen van het literaire werk – te definiëren, maar het is mogelijk aanduidingen te geven voor datgene waar het niet omgaat. Een goed boek als werk waarderen is het niet terugbrengen tot het belang dat het voor iets anders kan hebben. Daartoe behoren onder meer: politieke profilering, morele opvoeding, zelf-constitutie. Hoewel Nussbaum zichzelf indekt door herhaaldelijk te stellen dat literatuur andere waarde

⁵⁶ Nabokov, “Leo Tolstoy”, 176.

⁵⁷ Nabokov duidt deze vervoering aan als de “aesthetic bliss”. Pas als hij deze ervaart, kan hij spreken van literatuur: “For me a work of fiction exists only insofar as it affords me what I shall blundly call aesthetic bliss.” Vladimir Nabokov, “On a Book Entitled “Lolita”,” *Encounter*, 8 (1959): 74, <http://www.unz.org/Pub/Encounter-1959apr-00073?View=Tree>.

heeft dan enkel de morele, kunnen enkele citaten uit *Love's Knowledge* illustreren dat een nussbaumiaans zoekend-cognitief lezen deze elementen uiteindelijk wel degelijk als volwaardig en centraal deel van een esthetisch lezen vooropstelt. Op p. 163 stelt ze “the artist’s task is a moral task”.⁵⁸ En niet zomaar moreel, maar inherent moreel: “The creative artist’s task is [...] above all moral, “the expression, the literal squeezing out of value”⁵⁹ De activiteit van de lezer bestaat erin de roman te zien als een “paradigm of something that might happen in his or her own life”.⁶⁰ Dat het niet gaat om het stellen van morele vragen na of nevensgeschikt aan een literair lezen, mag blijken uit de retorische vraag op p. 17: “What could someone probably mean by saying that the questions raised in my reading of Sophocles and Ellison are not aesthetic?”⁶¹ De waarde van literatuur wordt meteen en direct herleid tot de waarde ervan voor ons eigen leven: “our interest in literature becomes [...] an interest in finding out what possibilities life offers to us, what hopes and fears for ourselves it underwrites or subverts”.⁶² De vragen die Nussbaum aan literatuur stelt, zijn cognitief zoekend. Ze leest direct moreel: “I always wished to ask, What does all this mean for human life?”.⁶³ Op die manier kan de invloed op morele sensibiliteit niet als zijeffect gedacht worden. De reductie zit dus niet enkel in een eenzijdige opvatting wat betreft de morele relevantie – want te smal en te direct – maar daarmee verbonden ook in een verkeerd situeren van die morele relevantie. Het wordt niet als zijeffect erkend en onvolledig weergegeven, maar als centraal element naar voren geschoven en daardoor niet volledig gedacht.

Tegenover Nussbaums expliciete morele zoeken staat een nabokoviaans lezen als een esthetische *exposure* aan het literaire werk. Het houdt de blik breder; wil niet meteen herleiden tot eigen vragen; abstraheert niet meteen morele thema’s. Om de volle autonome waarde van het boek als kunstwerk te laten binnendringen, moet je het kunstwerk zelf laten spreken. Nabokov wil het werk lezen zoals het is: in al zijn lagen, kleuren en details. Dat is moeilijk, misschien onmogelijk: de notie van ideale lezer blijft een ideaalbeeld, maar Nabokov wil zo dicht mogelijk komen door zo dicht mogelijk te blijven. Hij wil blijven stilstaan bij het kunstwerk en niet meteen vluchten door zaken in hokjes te plaatsen of aan externe zaken te koppelen. Wanneer hij met zijn studenten *Ulysses* leest, laat hij hen een kaart van Dublin uit het hoofd leren. Zo kunnen ze werkelijk meegaan met het werk. Toen Kafka

⁵⁸ Nussbaum, “Literature and the Moral Imagination,” 163

⁵⁹ Ibid., 163.

⁶⁰ Ibid., 166.

⁶¹ Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature,” 17.

⁶² Nussbaum, “Perceptive Equilibrium,” 171.

⁶³ Nussbaum, “Form and Content, Philosophy and Literature,” 12.

zijn *Metamorfose* opstuurde naar een uitgever, sloot hij er een brief bij. Hoewel hij de kunstenaar die de voorkaft zou ontwerpen de volledige artistieke vrijheid gunde, was er één ding dat niet kon: een afbeelding van de kever: “Das nicht, bitte das nicht!”.⁶⁴ Die zou immers alle detail en onbestemdheid in een tel tenietdoen. Het zou een wegvluchten inhouden van de magie van het literaire werk.

3.2 De inherente moraliteit van onbevangen kunst

De morele waarde is volgens Nabokov een bijproduct. Ze kan maar volwaardig voortvloeien wanneer de magie gevoeld wordt. En magie voel je pas wanneer je echt kijkt. Toen iemand eens aan Picasso vroeg wat zijn schilderij betekende, antwoordde hij: “weet je ooit wat vogels aan het zingen zijn? Nee, en toch luister je.” Net zoals het belangrijk is om soms gewoon naar kunst te kijken, is het belangrijk om het boek niet direct in wetten te willen gieten. Als je net als Nussbaum leest met directe morele vragen, ben je het werk niet als literatuur aan het lezen. Het is wat Nabokov bestempelt als “deliberate moralizing”.⁶⁵ De literatuur is op dat moment geen literatuur meer. De morele impact van een werk moet op een andere manier gedacht worden. Ze kan zich pas voordoen wanneer je openstaat voor de esthetische overrompeling. Nabokov spreekt over de “inherente moraliteit van onbevangen kunst”.⁶⁶ Onbevangen kunst staat tegenover een literair werk als uitdrukking van een sense of life. Het is kunst als en om de kunst. Die onbevangen kunst is indirect moreel, omdat er geen moraliteit in schuilgaat of te abstraheren valt. Toch kent hij er een inherente moraliteit aan toe. De moraliteit is inherent (en op een bepaalde manier dus directer) omdat het met het werk als literair werk verbonden is en niet met de vragen die wij erop projecteren.⁶⁷

Door die inherente moraliteit worden de morele en de esthetische waarde dichter bij elkaar gehouden. Niet gelijkgesteld: Nabokov verdedigt niet dat een goed werk noodzakelijk een morele impact heeft. Als literair werk heeft het immers met moraliteit niets van doen. Maar de andere richting wordt wel waarschijnlijker: dat wanneer een werk een diepe morele impact heeft, het dan om een goed literair werk gaat (gegeven dat het de ideale lezer is die leest).

⁶⁴ Franz Kafka, *Brieve 1902-1904* (Frankfurt: Fischer Taschenburg Verlag, 1975) (brief 25 oktober 1915).

⁶⁵ Vladimir Nabokov, *Selected Letters*, ed. Dmitri Nabokov and Matthew J. Bruccoli (New York: Harcourt, 1989), 56.

⁶⁶ *Ibid.*, 57.

⁶⁷ De la Durantaye ziet in de notie van inherente maar indirecte moraliteit een weg uit de schijnbare paradox dat Nabokov *Lolita* enerzijds een “highly moral affair” noemde en anderzijds stelde dat het “no moral in tow” had. De la Durantaye, “The art of Morality,” 184.

Dat wordt ook duidelijk wanneer we aan de waarden denken die in deze paper naast die van Nussbaum naar voren zijn geschoven om de morele waarde van literatuur aan het licht te brengen. Een verbrede morele waarde ontstaat met een activatie van de verbeelding, met avontuur en complexiteit. Dat zijn zaken die we typisch verbinden met een ‘hoge’ vorm van literatuur. In pulpliteratuur worden bestaande patronen voortdurend herhaald. Een stationsromannetje leidt zelden tot een schokkende *exposure*. Wat goede literatuur onderscheidt, is onvervangbaarheid en complexiteit – in rekening genomen dat het heel complex kan zijn om tot de meest eenvoudige taal te komen. Wat we vooral niet willen, is het verzanden in clichés en voorspelbaarheid.

Het gevaar van Martha Nussbaums aanpak bestaat erin het kind met het badwater weg te gooien. Ze wil een diepe morele waarde van literatuur aan het licht brengen, maar door die te smal en te direct te denken, tast ze de literaire waarde van het werk aan. Als je de autonome waarde van literatuur niet behoudt, heb je zand in handen. De reden waarom literatuur als genre zo onmisbaar is als bron van morele sensibiliteit, is de andersheid en uniciteit ervan. Die kun je alleen denken als je ook meegaat in een ‘literaire’ manier van lezen. Zoals Oscar Wilde ruim een eeuw geleden al stelde: “There is no such thing as a moral or an immoral book. Books are well written, or badly written. That is all”.⁶⁸ Dat is alles, want dat is literatuur als kunst. Het gaat erom zoals Nabokov door te dringen tot het werk zelf, omdat pas dan het werk – via een diamondiaanse *exposure* – kan doordringen tot ons.

CONCLUSIE

Het doel van deze scriptie is tweërlei: enerzijds geef ik een kritiek op Nussbaum aan de hand van het denken van Diamond. Anderzijds schuif ik een diamondiaans denken en nabokoviaanse close reading naar voren als alternatief.

In een eerste deel schets ik de hoofdlijnen van Nussbaums denken in *Love’s Knowledge*. Zij ziet de overdracht van een sense of life en de creatie van empathie door identificatie als beslissend voor de invloed van literatuur op morele sensibiliteit. In een tweede deel bekritiseer ik Nussbaums denken op twee vlakken. Enerzijds is haar visie op de invloed van literatuur op morele sensibiliteit te smal. Via een eenzijdige focus op de bildungsroman komt ze uit bij een harmonische denken, dat de impact van ontwrichting of

⁶⁸ Oscar Wilde, “Preface,” in *The Picture of Dorian Gray* (Londen: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co, 1891), 5, <https://archive.org/stream/pictureofdoriang00wildiala#page/n3/mode/2up>.

crisis niet kan denken. Anderzijds liet ik zien dat ze de morele impact van literatuur te direct concipieert. Via de *communicational* en *intentional fallacy* komt ze uit bij een implausibele notie van sense of life. Diamonds notie van *exposure* biedt hier tegengewicht. In een derde deel ten slotte contrasteer ik een nussbaumiaanse met een nabokoviaanse manier van lezen. Omdat een nabokoviaanse close reading dicht bij het literaire werk komt, kan op die manier de onherleidbare morele waarde van literatuur ook rijker gedacht worden. Een uiteenzetting over de precieze manier waarop de esthetische exposure ons moreel beïnvloedt, ligt buiten het bestek van deze paper. Ik heb vooral een spanning willen aantonen in het werk van Nussbaum, tussen een theoretisch niet-reductionisme en een praktische reductie. Literatuur is een onherleidbare bron van moraliteit, maar niet op de manier waarop zij dat denkt. De weergave van Diamonds en Nabokovs visie biedt een aanzet tot een alternatief filosofisch denken over de morele impact van literatuur. Het is een denken waarin de ideale lezer verandert in ethisch expert door net niet als ethisch expert te lezen.

Bibliografie

- Coetzee, John Maxwell. "He and his Man". Nobel Lecture. Stockholm: Swedish Academy, 2003. YouTube video, 35:37, posted on 10 July 2013, https://www.youtube.com/watch?v=ikj_9Jey6BM.
- De La Durantaye, Leland. "The art of Morality, or on Lolita." In *Nabokov and the Question of Morality: Aesthetics, Metaphysics, and the Ethics of Fiction*, edited by Michael Rogers and Susan Elizabeth Sweeney. 183-196. New York: Palgrave Macmillan, 2016. doi: 10.1057/978-1-137-59221-7.
- Diamond, Cora. *The Realistic Spirit: Wittgenstein, Philosophy, and the Mind*. Cambridge: The MIT Press, 1991.
- Eliot, Thomas Stearns. *The Use of Poetry & the Use of Criticism*. Londen: Faber and Faber, 1933.
- Lindhé, Anna. "The Paradox of Narrative Empathy and the Form of the Novel, or What George Eliot Knew." *Studies in the Novel*, 48 (2016): 19-42.
- Mahon, Áine. "Moral Education and Literature: On Cora Diamond and Eimear McBride." *Journal of Philosophy of Education*, 51 (2017): 102-113, doi: 10.1111/1467-9752.12183.
- Nabokov, Vladimir. "On a Book Entitled 'Lolita'." *Encounter*, 8 (1959): 73-76, <http://www.unz.org/Public/Encounter-1959apr-00073?View=Tree>.
- Nabokov, Vladimir. *Lectures on Literature*, edited by Fredson Bowers and with introduction by John Updike. New York: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1980.
- Nabokov, Vladimir. *Lectures on Russian Literature*, edited and with Introduction by Fredson Bowers. New York: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1981.
- Nussbaum, Martha. *Love's Knowledge*. New York: Oxford University Press, 1990.
- Nussbaum, Martha. "Of Beauty and Consolation Episode 7 Martha Nussbaum," by Wim Kayzer. YouTube video, 01:25:20, vpro, posted on 21 July 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=z7jvmddhgK4>.
- Wilde, Oscar. "Preface," in *The Picture of Dorian Gray*. Londen: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co, 1891. <https://archive.org/stream/pictureofdoriang00wildiala#page/n3/mode/2up>.